

КУЛЬТУРИ І РЕЛІГІЇ У “ЧОРНОМОРСЬКІЙ ДОКТРИНІ” ЮРІЯ ЛИПИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 1(36), с. 28–34

Розглядаються культури і релігії чорноморських країн у творчій спадщині Юрія Липи.

Безрелігійність є одна з постатей духовного ліниства.

Юрій Липа

“Тепер, коли боротьба з окупантом України переходить у нову, здається, не менш ніж досі, гостро-затяжну фазу, коли український нарід напружує всі свої зусилля, в Краю та закордоном, у кривавих та дипломатичних змаганнях за долю Батьківщини, відчувається потреба підсилити чин ще й духовною зброєю.

Кожний українець (українка) повинен бути не тільки озброєний, але й свідомий своїх національно-суспільних завдань. Окрім любови до Рідного Краю, він повинен мати також у своїй душі ясний образ тої майбутньої України, що за неї кладе своє життя. Він повинен виробити собі Новітній Всеукраїнський світогляд, а цього він зможе найкраще осягнути, перечитуючи передовсім раз у раз вище згадану — “Євангелію Новітнього Українства” д-ра Юрія Липи!” [3, 5], — ці слова, написані 5 лютого 1946 р. видатним українським бібліографом Левом Биковським, майже не втратили своєї актуальності і сьогодні, на початку третього десятиліття незалежності нашої держави.

“Всеукраїнська трилогія” Ю. Липи — це не просто могутній геополітичний концепт, що ґрунтується на локальних географічних умовах та міжнародній політичній кон’юнктурі, а також і глибока синтетична історія підвалин

чорноморської духовності. І тому в останнє двадцятиліття жвавий науковий інтерес до творчості Ю. Липи охоплює не лише геополітичну спадщину мислителя, а й такі стратегічно важливі виміри, як культура та релігія [1; 2; 4–7; 12–15].

У дефініції до праці “Чорноморська доктрина” автор сміливо проголошує: “Чорне море мусить належати до чорноморських народів. Для них воно є центр лучби, осередок їх розселення і їх суспільно-державних стремлень. Чорне море — це економічне й духове опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову одність” [10, 10].

Що таке “духове опертя” й “духова одність” спробуємо роз’яснити нижче, ретельно проаналізувавши проблеми культури та релігії чорноморських країн у творчій спадщині мислителя.

“Протягом довшого часу, що його приблизно треба визначити між 5000 і 2000 роком перед Христом, цілий простір довкола Чорного моря займала одна раса (кавказька чи алародійська)” [10, 114], — цю тезу лінгвіста й етнографа Олександра Башмакова Юрій Липа використовує як один з вдалих наукових пошуків першооснови чорноморської спільноти. Геополітик стверджує, що

хоча ця єдина раса вже зникла з історії, але вона лишила сліди у крові й традиціях народів над Чорним морем.

На переконання автора “Всеукраїнської трилогії”, з цієї спільної доісторичної культури над Чорним морем виникли дві пракультури: трипільська і хетська.

“Здавалося б — не така важлива подія: сорок літ тому київський археолог В. Хвойко разом із С. Штерном відкриває одну з найстаріших і найцікавіших культур України” [9, 60], — так дещо дивно розпочинає Ю. Липа главу “Трипільська культура” твору “Призначення України”. А потім ґрунтовно пояснює, чому ця “здавалося б — не така важлива подія” є архіважливою для всього українського світу, та дає вичерпні відповіді на низку очевидних запитань (“Чому таке зацікавлення культурою, що цвіла дві-три тисячі літ перед Христом? Яке психологічне підложжя цього? Чи знайшлося щось у ній, що давало б підставу для сьогоднішньої боротьби українців? Що в трипільській, праукраїнській культурі є важливе й типове?” [9, 61]).

За словами мислителя, спільні історичні корені трипільців з мікенцями, геттитами, митанійцями, егейцями, етрусками та іншими древніми народами, як і те, що співзвучні культури були в Анау, Сумирі, Елямі та Індії, — це, безперечно, дуже й дуже добре. Проте первинне значення масових наукових дослідів над трипільською культурою в тому, що вони “дали глибокі границі сучасним українцям, а кількатисячолітня безперервна традиція густонаселеної прадавньої України, як висловився один з українських учених у своїй праці, знов дає сучасним українцям “доказ непорушності володіння своєю землею упродовж тисячоліть” [9, 61]. На переконання мислителя, трипільська культура нарівні з Єгиптом, Месопотамією, Індією, Китаєм та Егеєю належить до своєрідної колиски цивілізацій.

І саме протоукраїнський народ трипільської культури Ю. Липа виокремлює з усіх первнів і домішок української раси як доказ тривалості раси, її безперервного володіння своєю землею впродовж тисячоліть. Цей первень водночас є основою як антропологічної,

так і психологічної сутності українства. І в це підложжя, як у велетенську вазу-амфору, вливалися всі наступні расові первні та домішки [9, 154–155].

“Ці хлібороби прийшли як розселенці з Месопотамії, звідти, де Біблія умістила початок людства” [9, 155]. За словами Ю. Липи, “трипільська культура відноситься до месопотамської, як американська до європейської”, а “характер трипільців — це є те, що найбільш тепер може цікавити” [9, 156]. “Цей характер — це підложжя українського характеру. Бо народи-предки — це не тільки архітектура, могили, звичаї, ритуали. Це — характери, що кружляють у крові сучасних українців, і завжди їх діла, їх здобування в них можуть відродитися. І найбільше можливостей до відродження в сучасному має характер трипільського первня української раси” [9, 157].

“Як мусив прив’язатися до своєї нової землі осадник, що з великим трудом здобув її і здобувати мусив всупереч незичливій природі! Як мусив важко переживати перепади й непогоду змінного клімату! Врешті, як мусив шанувати ті звичаї, які символізували поворот на краще в цій безнастанній боротьбі (збільшення дня, кінець жнив), як старанно передавав він своїм дітям все те, що йому самому й його селу улегшувало боротьбу за життя! Ця терпеливість, мовчазна відвага, передбачливість, скромність, обережність, невідступність від обраної лінії, холодність при невдачах — чи це не образ осілости й одночасно не тип українського селянина?” [9, 157].

Крім психології сіл трипільці заклали ще одну дуже важливу українську традицію рільництва та хліборобства. “Вперше сполучили вони в своїм ритуалі пшеницю й мед як символ цих земель. І цю символічну страву — кутю — споживає й досі кожен українець раз на рік, зв’язавши цей звичай із християнським Різдвом” [9, 156].

Ще раз наголосимо, що трипільська цивілізація — це культура осіла, хліборобська, розвинена політично, із власними правовими і моральними нормами, із традиціями, що безперервні аж до наших днів [9, 61], і додам, що саме трипільці склали весь фольклор,

який маємо, всі народні обряди, вірування й інше, майже всю усну словесність [9, 156]. А понтійський, готський, київсько-руський та козацький періоди розвитку української культури, на думку мислителя, — це лише яскраві етапи оновлення трипільських цивілізаційних здобутків.

Констатуючи, що хетська культура та державність більше досліджена, ніж трипільська, Ю. Липа у своїх працях описує її лише кількома короткими реченнями. Найважливішими з них є такі: “По всіх берегах Чорного моря над Каспієм і в Егеї zostалися сліди їх мистецтва, мови, міфології. Їхній епос про Гільгамеша, знаний в цілій Малій Азії, сліди поеми в “Одісеї”, само ім’я Одісей походить з їх мови” [10, 115]. На наше переконання, Ю. Липа детально не описував особливостей хетської цивілізації лише тому, що вона існувала в Анатолії і Південному Кавказі, а “Чорноморська доктрина” — це геополітичний дороговказ насамперед для населення українських історичних земель.

На думку автора “Всеукраїнської трилогії”, об’єднувальні залишки трипільської та хетської пракультур помітні тепер у назвах народів та місцевостей, у звичаях, моралі та інших етнічних елементах. Також ця спільна історична спадщина дає підстави пов’язувати між собою окремі територіальні одиниці (приміром, Кавказ і Україну, Карпати й Кавказ, Анатолію й Тракію, Тракію й Карпати). Причому, “залишки в одному допомагають виразніше поглибити значення залишків у другому, а разом дають вони відчуття одності етнічного підложжя” [10, 116].

Головним історичним аспектом спільної чорноморської спадщини Ю. Липа вважає спорідненість характерів народів та належність їх до хліборобського кола світової культури. Торгівля та культурно-політичні явища також сприяли зближенню етнічних спільнот регіону.

Крім культурної спорідненості, мислитель висвітлює й спільне міфологічно-релігійне минуле причорноморських народів.

Корені більшості чорноморських вірувань сягають III тис. до нашого літочислення і безпосередньо пов’язані з зародженням хлі-

боробства в регіоні. “Безпосередній зв’язок з землею, ритм і певність праці дало потяг до традицій, до відчуття різномірності і таємничості зросту” [10, 132].

Найстарішим божеством, відомим на берегах Чорного моря, була Богиня-Матірчи Кібела-Купала, яку особливо шанували в Анатолії. У рукописі “Українські міфи” Ю. Липа наголошує: “Це там, у горах Малої Азії zostалися ще й до наших часів таємничі культури родючості. Сила то предивна, що пхає до розмноження, що розширює себе сама в часі і просторі, потужність то — глибока, як море, тривала, як земля, лагідна, як вітер, і сувора і чиста, як вогонь. Це там розвинувся культ Божої Матері всіх богів, звірят і рослин, зміст усього, що діється” [10, 133].

У IV ст. до Христа у чорноморських країнах були особливо популярні геленські (грецькі) міфи, які теж постали з хліборобського культурного кола. Елевзинські, Діонісійські та Орфейські містерії, культ Ахіллеса та пошанування богів-олімпійців в праукраїнському Боспорському царстві згодом поєдналися з іранськими міфами про Мітру та Мані.

Автор “Чорноморської доктрини” дає такі історіософські оцінки іранським впливам на староукраїнські землі:

1. “Мітра в Ірані — це був вождь янголів, що провадить їх при боці Агура-мазди. Над Чорне море прийшов він, як символ непереможності сонця, і був опікуном воїнів і купців. Його містерії були ще більше складні, як елевзинські, і мали сім ступенів втаємничення. Культ Мітри висловився головне в символі гноблення примітивних інстинктів, знак цього був забивання бика. (...) Кінець IV століття по Христу був упадком культу Мітри. Християнство боролось з ним як з конкурентною релігією. Мітраїзм голосив, між іншим, поклонення трьох царів і свято 25 грудня (від IV століття впроваджене і в християнстві)” [10, 134–135].

2. “Релігія, проповідувана коло 242 року по Христу іранцем Мані, говорить про те, що завжди відвічно проти себе стояло світло і птьма. Та сталося змішання цих первнів, і тепер триває процес очищення. Світова історія

довершується там, де є визвіл світла. Врешті прийде час, коли світло й тьма довічно будуть розділені” [10, 135].

Очевидно, що християнство прийшло на чорноморське узбережжя як логічне завершення геленського та іранського світогляду. І як писав один з сучасників Ю. Липи: “Антична релігія є дійсним Старим Завітом християнства” [10, 135]. Примітно, що на відміну від більшості народів Західної та Північної Європи, тогочасне причорноморське населення приймало християнське віровчення добровільно, а не під владним примусом.

Ю. Липа також наголошує на тому, що популяризація християнства на берегах Чорного моря зовсім не випадково збіглася в часі з становленням національних мов (передусім південнослов'янських, вірменської та староукраїнської). Оскільки “ці народи не хочуть молитися в чужій мові, хоч би тою мовою, як грецька, мав говорити і сам Христос” [10, 135].

У статті “Велетенське завдання. Святе Письмо рідною мовою” мислитель обґрунтовує надзвичайну важливість читання Біблії зрозумілою масам мовою. І вважаючи, що “Св. Письмо, — це ж книга найглибша й найсильніша, це — книга народів і рас” та “Св. Письмо просте й ясне, і в тім його повага”, Ю. Липа застерігає: “Слаба людина нехай не приступає до його перекладу!” [8, 51].

Переклад Святого Письма професором Іваном Огієнком Юрій Липа називає одним із найдосконаліших у Європі. Оскільки “кожне слово чи речення перевірене не тільки за оригіналом, але й за кращими сучасними перекладами. Але не тільки ця пильна вірність оригіналові характеризує переклад. Є в нім дивна ясність думки та простота вислову. Так якби хтось — дуже гноблений супротивенствами й болем сучасного життя — старався віддати з цілою силою спокій та прозорість св. Письма... На спідлення людське й на нахабну пиху гнобителів і їх прислугачів, на тих, що ошукують не одного “з малих сил”, — чим відповісти? Тільки словом гучним, як сурма, тільки оповіддю ясною, як радісна новина, тільки запереченням сильним, як ви-

блиск лева. І власне в цьому напруженні Духа зродився ритм нового перекладу св. Письма” [8, 54].

Цікаво пояснює Ю. Липа масовий перехід духовенства на українську мову на зламі ХІХ та ХХ ст.: “Старослов'янська мова забувається, а може вже й забулася на більшості земель України. Процес цей прискіпили більшовики, бо їм залежить на знищенні пам'ятати не тільки про Службу Божу, але й взагалі про релігію. На північнозахідних землях навіть уміння читати старослов'янщину цілком зникає. Губиться традиція старослов'янської мови і в культурі, і в щоденному житті. Тепер певним насильством було б, власне, відкидати українську мову, як посередника між українцем і Богом” [8, 53].

Проте ані схожі попередні кульги, ані національні мови, на думку автора “Всеукраїнської трилогії”, не відіграли в поширенні християнства на берегах Чорного моря такої величезної ролі, як міф апостола Андрія Первозваного. І саме тому Святоандріївський хрест символізує народи Чорного моря, об'єднані вищою духовною силою.

Описуючи історію спільної християнської церкви на берегах Чорного моря, Ю. Липа виокремлює два дуже різні періоди.

Усе починалось дуже гарно: “Царгород уважав за свого першого єпископа Андрія (до 38 року). На цій підставі царгородські єпископи, як наступники апостола Андрія, поширюють свою дієцесію по другому Вселенському соборі (381 року) на Тракію, а по Халкідонському вже на Тракію, Азію і цілий Понт. Врешті Іван II Кападокійський (518–520) приймає титул Вселенського патріарха. Традиція святого Андрія дала підставу до світової церкви” [10, 137].

Проте вже через кілька віків відбувається великий розкол християнства на причорноморських просторах: “Уже в Х–ХІІ столітті церкви Болгарії і Великого Києва стають майже незалежними від Царгорода, а по наїзді турків церква Москви заквестіонувала не тільки авторитет, але й правовірність Царгорода. Врешті, в останньому столітті тільки купка грецьких патріотів-фантастів мріє про відновлення давніх апостольських часів цар-

городського єпископа. Міф апостола Андрія опустив Царгород” [10, 137].

Та в праці “Чорноморська доктрина” Ю. Липа не обмежується лише історичними описами та констатаціями тогочасного стану християнства на причорноморських просторах, а й пропонує власний варіант творення майбутнього: “Відновити тим часом занепалу в Царгороді традицію апостола Андрія зможе тільки християнська великодержавність над Чорним морем — Україна. Там стане він символом розцвіту і благословенства наново. Патріархат повинен бути перенесений із за-вмерлого, потурченого Царгорода на береги землі, благословенної словом апостола Андрія Первозваного” [10, 137].

Дуже схожі ідеї простежуються і в великому творі “Панування, труд і лад”: “Близиться Церква, про яку в глибині душі думає українець, — своєрідна Церква. У цій церкві не буде чужинців-урядовців. Вони не будуть зайдами із чужих церковних осередків, із чужою нам душою. Не прийдуть тому, що осередок Української Церкви буде в Україні. У цій Церкві не буде суперечок між представниками українців православних і греко-католиків. Усі кращі сили з цих віросповідань увіллються у прадавню Українську Церкву. (...) Церква ця мусить постати тепер, у час очищення нації, у час напруження її енергії і тяги до панування на рідній землі. Вона понесе світло релігії не тільки своєму народові, але й іншим народам, як було це за часів Володимира й Ярослава” [11, 213].

Безсумнівно, ідея перетворення Києва на умовний Другий Царгород, Третій Єрусалим чи Четвертий Рим є дуже геополітично привабливою. Проте у більшості жителів наших земель завжди одразу виникали сумніви: а чи є сама Українська Церква єдиною та неподільною?

Опираючись на праці Ю. Липи, спробуємо виокремити дві фундаментальні основи духовного солідаризму української раси.

По-перше, “українські сучасні церкви живуть, і то не віддільно від життя, але тісно зв’язані з переживаннями своїх вірних. При цьому всьому треба підкреслити ще й те, що українська раса нині є засолідарна, щоб у

ній можна було тепер викликати якісь братовбивчі, релігійні війни. Зрештою, це було неможливе і в давніших часах. Толеранція українців є в досить широких межах. Коли були війни церков, то дрібного характеру. Зрештою, про суть тих братовбивчих війн Мелетій Смотрицький, що сам перейшов з благочестія на греко-католицтво, висловився дуже гарно: “Сліпі проводирі. Вони роздрочили людей і посіяли ворожнечу” [9, 321].

По-друге, “для раси прагнення до власної молитви є однією в часі, воно триває від початку існування раси. Трудно собі уявити, щоб якийсь короткий фрагмент часу зсинтезував і виявив найглибшу й найтривалішу прикмету раси. Тільки рідними, прастарими обрядами можна оформити прастарі релігійні почування раси. Сучасна українсько-католицька церква зберегла в собі тих обрядів більше, як усяка інша сучасна українська християнська церква. Українське православ’я догорає, а польське, румунське й інші православ’я гублять ці традиції. Правда, уже й тепер велике ім’я Андрія Шептицького багато зробило” [9, 320].

Відсутність внутрішніх релігійних війн та інтеграційна сила греко-католицької церкви — ці два фактори за сприятливих геополітичних умов і справді можуть стати реальною основою для побудови омріяної багатьма видатними духівниками єдиної Української Церкви.

Не можна залишити поза увагою жорсткі критичні оцінки Ю. Липи щодо історії розвитку християнства в сусідній державі: “Самоволя керми Росії, на відміну від самоволі азійської і європейської, сягала передовсім до духовних вартостей свого народу. Вже Іван IV виступав з диявольською дотепністю проти релігії власного народу. За перших Романових сталось одно з найважливіших явищ у житті Московії: рука царів сягнула у московське православ’я. Принесене з Заходу сповідання почало робити страшне спустошення в масах Москви. Постав розкол. “Розкол — то дар України Москві”, — каже польський історик. Річ не йшла тут про ті чи інші обряди й текст — справа була важніша. Це було нищення московського ставлення до Бога, москов-

ської моралі в житті особистім і суспільнім. Ніконіанство в релігії, що запроваджували царі, було такою ж чужинецькою реформою, як і пізніші реформи Петра I. Коли адміністративні, чужі москвинам реформи ішли головним чином з німецької чужинецької Слободи під Москвою, то релігійний нігілізм постав із окремого чужинецького монастиря під столицею. До нинішнього часу розкольники бережуть свою мораль і релігію. Величезні повстання їх і не менш жорстокі переслідування розкольників тривають цілий час існування Російської імперії. Це не було переслідування секти: це було переслідування душі московського народу, своєрідних пуритан Московії” [10, 225].

Практично не характерною для українців, але також поширеною серед чорноморських народів світовою релігією є іслам. Це віровчення Ю. Липа розглядає в контексті значних тогочасних історико-геополітичних змін у регіоні.

Масштабні реформи Кемалю-паші позбавили Туреччину традиційного тотального домінування ісламу в житті населення. Проте, на переконання Ю. Липи, “туркам дав Кемаль інший міф від ісламу — міф походження від Шумеру. Він дав їм віру в себе. А вона була потрібна” [10, 56].

Також доречно привести тематичний уривок з праці “Розподіл Росії”: “Змістом цілого життя тюрків-узбеків був досі іслам. Коли Мекку звать серцем ісламу, то Самарканд був головою ісламу. Бухара ж, вишкіл мусульманського духовенства, мала таке ж значення для світу тюрків, як Каїр для арабського світу. Царський уряд відібрав духовенству його дотеперішні судові й адміністративні права: совітський уряд був гнучкіший. Спробував він навіть використати ідею ісламу, скликаючи, наприклад, з’їзд представників мусульманського світу. Справа йшла про підготовлення світової революції на мусульманських землях. Але і з’їзд в Баку 1920 року, і справа Енвера, і невдачі Комінтерну в Єгипті, Індії, Афганістані — змусили большевиків покинути всяку надію на мусульманство. Проповідуючи безбожництво, знищили вони середньоазіатський іслам” [10, 349].

Ю. Липа глибоко вірив, що опершись на великі духовні багатства минулого, в недалекому майбутньому Україна стане могутнім рушієм європейськості: “Є всі фізичні дані до того, щоб по світі англо-саксонським, римським, германським повстав світ четвертої великої раси в Європі, понтійської, української раси. Але ні кількість, ні багатство, ні фізичні можливості не творять світу. Творять його моральні підстави. Це спадщина. Українські моральні підстави важливі не тільки для українців, але й народів Європи, особливо східної Європи” [9, 323].

Очевидно, що викладена у наукових працях Юрія Липи дуже схожа культурно-релігійна історія є не лише свідченням спільного минулого країн та народів чорноморського простору, а й надійним підложжям для побудови взаємовигідних відносин у теперішньому та майбутньому.

Література

1. Баран В. В. Юрій Липа про політичну суб’єктність української нації та загрози національній ідеї // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: 36 тез наук. допов. VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (25–26 берез. 2011 р.). — Луцьк: ПП Іванюк В. П., ПП Петринка А. Ю., 2011. — С. 9–11.
2. Баран В. В. Юрій Липа: Проект геополітичної модернізації України // Наук. записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — 2011. — № 6 (56). — С. 483–492.
3. Биковський Л. Апостол новітнього українства (Юрій Липа). — Женева, 1946. — 8 с.
4. Головатий М. Де вони — кордони української душі // Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — С. 5–14.
5. Жифарська І. Генеральні ідеї українства в історіософському баченні Юрія Липи // Вісн. запорізького нац. ун-ту. — 2008. — № 2. — С. 72–76.
6. Ковальський Г. Є. Традиціоналістична концепція Ю. Липи // Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 1. — С. 36–39.
7. Козій І. Історіософські погляди Юрія Липи // Наука. Релігія. Суспільство. — 2008. — № 1. — С. 60–65.
8. Липа Ю. Велетенське завдання. Святе Письмо рідною мовою // Рідна мова. — Жовква. — 1939. — Лютий. — Число 2(74). — С. 49–58.

9. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — 336 с.
10. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 2.: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії. — К.: МАУП, 2007. — 392 с.
11. Липа Ю. Панування, труд і лад // Український націоналізм: Антологія. Т. 1. / Упоряд. В. Рог. — К.: ФОП Стебляк О. М., 2010. — С. 202–215.
12. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Елітарна концепція Юрія Липи в умовах формування міжкультурної взаємодії // Освіта у XXI ст.: шляхи розвитку. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2012. — С. 46–53.
13. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Концепція української раси Юрія Липи: витоки, сучасне прочитання // Наук. пр. МАУП. — 2011. — Вип. 2 (29). — С. 5–12.
14. Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. — Л.: Просвіта, 1992. — С. 3–11.
15. Сохацька Є. І. Іван Огієнко у зв'язках з Іваном та Юрієм Липами // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. — 2010. — Вип. VII. — С. 253–257.

Подані у працях Юрія Липи дуже схожі обриси культурно-релігійних історій країн та народів чорноморського простору є не лише свідченням їх спільного минулого, а й надійним підложжям для побудови взаємовигідних відносин у теперішньому та майбутньому.

Представленные в работах Юрия Липы очень похожие зарисовки культурно-религиозных историй стран и народов черноморского пространства являются не только свидетельством их общего прошлого, но и надежной основой для построения взаимовыгодных отношений в настоящем и будущем.

Presented in the works of Yuri Lipa shape of very similar cultural and religious history of the countries and peoples of the Black Sea area is not only a testament to their common past, but also a reliable pillow to build a mutually beneficial relationship in the present and future.

Надійшла 17 грудня 2012 р.